

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

GÜLNARƏ İBRAHİM QIZI QURBANOVA

**OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ ƏVƏZLİKLƏR
VƏ ONLARIN MƏTN YARANMASINDA ROLU**

5710.01 – Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2013

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Həsən Kərəm oğlu Quliyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər: **İsmayıl Babaş oğlu Kazımov**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor
Elşən Əlisa oğlu Şükürov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi
kafedrası

Müdafiə 18 06 2013-cü il saat _____-da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların
müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında
keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31,
V mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında
tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:**

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Əsas nitq hissələrinə daxil edilən sözlərlə müqayisədə əvəzlilərə az miqdarda söz daxildir. Amma əvəzlilər nitq və dildə işlənmə tezliyinə görə başqa nitq hissələrinə aid sözlərdən geridə qalmır.

Əvəzlilər ismə, sifətə, saya, hətta əvəzliyə aid olub onları əvəz edə bilir və onların funksiyalarını yerinə yetirir.

Əvəzlilərin əksəriyyəti türk dillərinin qədim dövrlərində, hətta 6 min il bundan əvvəl şumer dilində işlənmişdir. Azərbaycan və türkmən dillərində əvəzlilərə aid tədqiqatlar aparılmışdır, amma türk və qaqauz dillərində əvəzlilər qədərincə tədqiq edilməmişdir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini oğuz qrupu türk dillərinin şəxs, işarə və sual əvəzliləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyada oğuz qrupu türk dillərinin üç qrup əvəzlilərinin etimoloji təhlili, semantik xüsusiyyətləri, mikro və makromətnlərin bağlanması onların rolu tədqiq olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Oğuz qrupu türk dillərində əvəzlilər müəyyən qədər araşdırılsa da, Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin müqayisəli şəkildə tədqiqi və mətnin tərtibində rolu ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində oğuz qrupu türk dillərinin əvəzlilərinin mahiyyəti araşdırılır, onların semantik bölgüsü verilir, etimologiyaları müəyyənləşdirilir və dildə funksiyaları tədqiq edilir. Dissertasiya işi oğuz dillərinin şəxs, işarə və sual əvəzlilərinin hərtərəfli tədqiqinə həsr olunduğu üçün onun qarşısında bir sıra müvafiq vəzifələr durur:

- adı çəkilən semantik qruplara daxil edilən əvəzlilərin mahiyyətinin açılması;
- onların etimoloji təhlilinin aparılması;
- tədqiq olunan əvəzlik qruplarının semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

- həmin qruplara aid əvəzlilərin funksiyalarının tədqiqi;
- mikro- və makromətnin yaranmasında əvəzlilərin iştirakının üzə çıxarılması.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əsasları və mənbələri. Tədqiqatın elmi-nəzəri əsaslarını oğuz dillərinin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş nəzəri ədəbiyyat və lüğətlər təşkil edir. İllüstrativ materiallar hər bir oğuz dilinə aid bədii ədəbiyyatdan seçilmişdir.

İşin nəzəri əsaslarını Azərbaycan dilçilərindən Ə.Dəmirçizadə, M.Ş.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Y.M.Seyidov, Q.Ş.Kazımov, M.İ.İslamov, K.M.Abdullayev, Ə.Ə.Abdullayev, M.Mirzəliyeva, Ə.Ə.Xəlilov, həmçinin A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, A.M.Şerbak, N.Z.Hacıyeva, L.A.Pokrovskaya, A.Borçakov, A.P.Potseluyevski kimi türkoloqların tədqiqatları təşkil edir.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və ənənəvi təsvir metodları əsasında yazılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar təqdim olunur:

1. Dildə əvəzlilərin yeri və mahiyyəti.
2. Tədqiq olunan əvəzlilərin etimoloji təhlili.
3. Əvəzlilərin semantik xüsusiyyətləri.
4. Mətnin tərtibində əvəzlilərin rolu.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada oğuz dillərinin materialları əsasında aparılmış tədqiqatın nəticələrindən başqa türk dillərinin əvəzlilərinin tədqiqində, həmçinin türk dillərinin əvəzlilərinə aid ümumiləşdirici tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Tədqiqat işini türkoloji dilçiliyin müvafiq bölməsinin tədrisinə tətbiq etmək faydalı olar.

Dissertasiyanın əprobasiyası. Dissertasiya ADU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmiş, onun ayrı-ayrı hissələrinin yazılması prosesində kafedraya hər il hesabat verilmiş, elmi konfranslarda məruzə olunmuş, respublika mətbuatında 6, xaricdə 2 məqalə çapdan çıxmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, obyekt, predmeti, məqsədi, tədqiqatda qarşıya qoyulan vəzifələr, tədqiqatın mənbələri işıqlandırılır, həmçinin müxtəlif sistemli dillərdə əvəzliyin leksik-semantik qrupları araşdırılır.

Dissertasiyanın birinci fəslində şəxs və işarə əvəzliliklərindən, ikinci fəslində sual əvəzliliklərindən, üçüncü fəslində əvəzliliklərin mətn yaranmasında rolundan bəhs olunur.

Əvəzlik müəyyən mətn və nitq kontekstində adları – isim, sifət, say və bəzən də zərfləri əvəz edən və onlara işarə edən sözlərdir. Əvəzliliklər türk dillərinin ən qədim sözləridir. Bununla əlaqədar Q.Ş.Kazımov yazır: “Altı min illik müddəti nəzərə alındıqda şumer dilindəki əvəzliliklərlə müasir dilimizdə işlədilən əvəzliliklər arasındakı yaxınlıq daha çox təəccüb doğurur.”¹

Türk dillərində əvəzliyin tarixi səciyyəsinə Ə.Rəcəbli geniş şərh etmişdir. Ə.Rəcəbli bu nitq hissəsini ən milli, tərkibində alınma sözlər olmayan, çox qədim tarixə malik olan nitq hissəsi kimi xarakterizə edir. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində əvəzliliklərin kifayət qədər inkişaf etmiş sistemə rast gəlinir. Əvəzlik sisteminin abidələrin dilində inkişaf etməsi və onların indiyədək, demək olar ki, dəyişməməsini əsas tutan Ə.Rəcəbli yazır ki, türk dillərində əvəzliliklər Orxon-Yenisey abidələrinin qoyulduğu V-VI əsrlərdə təşəkkül dövrü keçmiş və bizim eramın V əsri üçün artıq formalaşmışdır.²

Əvəzliliklərin leksik-semantik qrupları hələ şumer dilində formalaşmağa başlamış və bu dildə dörd növ əvəzliyin olduğunu Q.Ş.Kazımov qeyd edir: şəxs, yiyəlik, işarə və sual.³ Orxon-Yenisey abidələrinin dilində isə Ə.Rəcəbli əvəzliyin yeddi

---

¹ Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.109.

² Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2002, s.197.

³ Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.109.

növünün – şəxs, işarə, təyin, sual, qayıdış, ümumiləşdirici, qeyri-müəyyən olduğunu göstərir.¹

Əvəzlilərin mənaca növləri haqqında Azərbaycan dilçiliyində, eyni zamanda türkoloji dilçilikdə indiyədək yekdil fikir formalaşmamışdır.

Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyasını tədqiq edən H.Mirzəzadə bu dildə əvəzliyin şəxs, işarə, sual, təyin və qeyri-müəyyən olmaqla beş², M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva və F.Ağayeva on dörd³, F.R.Zeynalov yeddi⁴, Ə.Ə.Xəlilov səkkiz⁵, M.Hüseynzadə beş⁶, M.İ.İslamov altı⁷ mənə növünün olduğunu qeyd edir.

A.M.Şərbak türk dillərində əvəzliyin səkkiz qrupunun – şəxs, işarə, sual, qayıdış, yiyəlik, qeyri-müəyyən, inkar və nisbi⁸, türkmən dilində səkkiz – şəxs, işarə, sual, say və yaxud miqdar, qeyri-müəyyən, inkar, qayıdış və təyin əvəzlilikləri⁹, L.A.Pokrovskaya qaqauz dilində isə şəxs, ehtiramlı müraciət (cənab), yiyəlik, işarə, sual, nisbi, təyin, qeyri-müəyyən və qeyri-müəyyən inkar əvəzlilikləri olmaqla doqquz¹⁰ mənə növünün olduğunu qeyd etmişdir.

Y.M.Seyidov Azərbaycan dilində 28 əvəzliyin olmasını yazır və onları mənə və rollarına görə şəxs (mən, sən, biz, siz), işarə (bu, belə, elə, ora, bura, həmin, həmənlə), sual (kim, nə, hara, hansı, haçan, neçə, necə), qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri (kimi, kimsə, nəsə, biri, filankəs), təyin (öz, bütün, hər, filan,

---

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2002, s.199.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı, 1962, s.198-202.

³ M.İ.Adilov və b. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.103.

⁴ F.R.Zeynalov. Əvəzlik // Azərbaycan dilinin qrammatikası. I c. Bakı, 1960, s.88-90.

⁵ Ə.Ə.Xəlilov. Əvəzlik // Müasir Azərbaycan dili. II c. Bakı, 1980, s.146-190.

⁶ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973, s.123-145.

⁷ M.İ.İslamov. Türk dillərində əvəzliliklər (Azərbaycan dilinin dialekt materialları əsasında). Bakı, 1986, s.16.

⁸ A.M.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977, с.124-138.

⁹ Xəzərki zaman türkmən dili. Aşgabat, 1960, s.308-314.

¹⁰ Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка. М., 1964, s.126-150.

eyni), əvəz etdikləri nitq hissələri ilə əlaqəsinə görə – əvəzlik – isim (məən, səən, o, biz, siz, nə, hara, kimi, kimsə, nəsə, filankəs), əvəzlik – sifət (belə, elə, həmin // həməən, hansı, necə, filan, bütün, hər, eyni, öz, o, bu), əvəzlik – say (neçə), əvəzlik zərf (necə, haçan, hara, ora, bura) olduğunu yazır.¹

Bizcə, Y.M.Seyidov Azərbaycan dili əvəzlilikləri haqqında gəlmiş nəticələr oğuz dillərinin əvəzliliklərinə də aid edilə bilər.

Bir sıra dillərə aid aparılmış tədqiqatları dərinlən təhlil edən Y.M.Seyidov Azərbaycan dilində əvəzliyən yuxarıda sadalanan beş mənə növünün olduğunu elmi dəlillərlə sübut etmişdir.

Dissertasiyanın “Şəxs və işarə əvəzlilikləri” adlanan *birinci fəslə* bu qrupa daxil olan əvəzliliklərin qrammatik və funksional semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunur. Şəxs əvəzlilikləri termini olaraq türk dilində şahıs adları, türkmən dilində at çalışmaları, qağaz dilində üzler adlıkləri işlənir.

Şəxs əvəzliyini dedikdə M.İ.Adilov və b. danışan və ya müraciət olunan şəxsi, müsahibi göstərən *mən, səən, biz, siz*, yəni birinci və ikinci şəxs tək və cəm əvəzlilikləri nəzərdə tutulur. Bundan başqa haqqında söhbət gedən əşya və ya şəxsi bildirən şəxs-ışarə əvəzlilikləri ayırd edilir. Bu qrup əvəzliliklər şəxs əvəzliliklərinə fərqli olaraq isimlərin yerində işləyə bilər. *O, bu* əvəzlilikləri bu qrupa aid edilir². F.R.Zeynalov isə qeyd edir ki, şəxs əvəzlilikləri hər üç şəxsin tək və cəmini bildirir: *mən, səən, o, biz, siz, onlar*.³ Ə.Ə.Xəlilov şəxs əvəzliliklərinə ənənəvi *mən, biz, səən, siz, o, onlar* əvəzliliklərini daxil edir.⁴

A.N.Kononov türk dilində şəxs əvəzliyini olaraq *ben, biz, sen, siz, o, onlar* əvəzliliklərinin olduğunu qeyd edir və yazır ki, *ben, sen* əvəzliyində –n samiti, *biz, siz* əvəzliliklərində isə ümumi element –z samitidir, *o* əvəzliyini isə eyni zamanda işarə

¹ Y.M.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2000, s.292.

² M.İ.Adilov və b. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.103.

³ F.R.Zeynalov. Əvəzlik // Azərbaycan dilinin qrammatikası. I c. Bakı, 1960, s.78-92.

⁴ Ə.Ə.Xəlilov. Əvəzlik // Müasir Azərbaycan dili. II c. Bakı, 1980, s.151.

əvəzliyidir.¹

Türkmən və qaqauz dillərində müvafiq olaraq *men, biz, sen, siz, ol, olar* (türkm.)², *bän / ben, sän // sen, o(n), biz, siz, onnar* (qaq.)³ şəxs əvəzliləri işlənir.

A.R.Potseluyevski şəxs əvəzlilərinin etimologiyasından bəhs edərək yazır ki, türk dillərində şəxs və işarə əvəzliləri *in(iñ)* şəklində inkişaf etmiş, *men, sen, şun* əvəzlilərində *m, s, ş* ön samitləri prefiks hesab oluna bilər.⁴

Q.Ş.Kazımov türk dillərinin şəxs əvəzlilərinin şumer dilində işlənən şəxs əvəzlilərinə oxşarlıqlarını araşdırmış və bu qrup əvəzlilərin cədvəlini vermişdir:

təkdə – *ma-e, ma; za-e, za, ze; e-ne, a-ne;*

cəmdə – *mede; meze; e-ne-ne, a-ne-ne.*⁵

S.Y.Malova görə *biz* əvəzliyi *män* (*men, min*) əvəzliyindən inkişaf etmişdir. *Män* əvəzliyində *-n* səsi sonrakı mürəkkəb bir qatışıqın tərkib hissəsidir. Bu eynilə özünü *sän* (*sen, sin*) əvəzliyində göstərir. Ola bilsin ki, burada analogiyanın da təsiri vardır. *Bu* əvəzliyinin hallanmasında da *-n* səsi özünü göstərir, onda əsas olaraq *bun* və *mun* formaları meydana çıxır. Üçüncü şəxs *ol* əvəzliyi hallanan *on* və *an* formaları özünü göstərir. *Biz* və *siz* əvəzliləri *bi+si=biz, si+si=siz* şəklində törəmişdir.⁶

Beləliklə, oğuz dilləri şəxs əvəzlilərinin meydana gəlməsi 6 min il bundan əvvəl, şumer dili ilə əlaqəlidir. Bu qrup əvəzlilərin quruluşunda uzun bir tarixi inkişaf olmuşdur.

Birinci fəslin ikinci bölməsində işarə əvəzlilərinin qrammatik və semantik xüsusiyyətləri üzərində dayanılır.

İşarə əvəzliləri əsas nitq hissələrini əvəz edib onun yerində işlənə bilir, həm də heç bir nitq hissəsini əvəz etmədən

---

¹¹ А.Н.Кононов. Грамматика турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.174.

² Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970, с.178.

³ Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка. М., 1964, с.127.

⁴ Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад: Ылым, 1975, с.179.

⁵ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.109-110.

⁶ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.52.

isimləri konkretləşdirici – təyinedici bir söz olaraq işlənir, tarixən isə yaxına və uzağa, indiyə və ya keçmişə işarə məqsədilə işlənmişdir.¹

İşarə əvəzliyi cümlədə əşyanın yerini tutub isimlərin qrammatik kateqoriyalarına malik ola bildikdə həqiqi işarə əvəzliyi, cümlədə ismi təyin edib işləndikdə isə təyinedici söz olaraq işlənir. Belə halda işarə əvəzliyi sifətə oxşar xüsusiyyətə malik olur. İşarə əvəzlilərinin köməyilə subyekt istədiyi əşyanı, əlaməti və hadisəni başqalarından ayırır, dinləyicinin diqqətini ona cəlb edir.²

Müasir türk dillərində işarə əvəzlilərinin formaları və mənalari eyni deyildir. Bu da hər bir türk dilinin özəl xüsusiyyəti ilə əlaqədardır.

Oğuz dillərində aşağıdakı əvəzlilər işlənir. Azərbaycan dilində: *bu, o, belə, elə, həmin, haman*; türk: *bu, şu, o*; türkmən: *bu, şu, ol, şol, hol*; qaqauz: *bu, o, şu*.

İşarə əvəzliləri türk dillərində yazıya qədərki dövrdən əvvəllər də mövcud olmuşdur. Şumer dilinin türk dillərinə yaxınlığı haqqında Q.Kazımovun fikirləri elmi maraq doğurur. O yazır: “İşarə əvəzliləri: *be, e, (e)ne, hur, ur* sözlərindən ibarət olmuşdur. Bunlardan *ene* və *e* bir kökdən olub, *o* işarə əvəzliyinin arxetipidir: *ene / ane>an>ol>o*. İşarə əvəzliləri yaxına və uzağa, indiyə və ya keçmişə işarə məqsədilə işlənmişdir. Nisbətən az işləndikləri göstərilir. Ən fəali *bi* (“bu”, bəzən də “o” mənasında) işarə əvəzliyidir. Az da olsa, *e, ur, hur* işarə əvəzlilərinə istifadə edilmişdir”.³ Buradan görünür ki, təxminən altı min il bundan əvvəl şumer dilində işlənmiş işarə əvəzliləri bu və ya digər fonetik dəyişikliklə türk dillərində qalmışdır.

Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilini tədqiq edən Ə.Rəcəbli Göytürk dilində işarə üçün üç əvəzlik – *bu, şu* və *ol* işləndiyini yazır. *Bu* işarə əvəzliyi yaxın məsafə, *şu* işarə əvəz-

¹ Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.109.

² M.İ.İslamov. Türk dillərində əvəzlilər (Azərbaycan dilinin dialekt materialları əsasında). Bakı, 1986, s.16.

³ Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.111.

liyi orta məsafə, *ol* işarə əvəzliyi ilə uzaq məsafədə olan əşyaya işarə edilərkən işlədilir.¹

Dissertasiyada ayrı-ayrı oğuz dillərində işarə əvəzliliklərinin hallanmasında meydana çıxan fonetik və qrammatik xüsusiyyət haqqında türkoloqların fikirləri tədqiq olunur, ümumiləşdir-mələr aparılır və həmçinin işarə əvəzliliklərinin semantik xüsusiyyətləri araşdırılır.

İşarə əvəzliliklərinin semantik bölgüsü onların işarə etdikləri əşyalardan asılıdır. Əşyalar işarə edilərkən danışan onun yerləşdiyi yeri əsas tutur. Belə halda danışanın jesti, mimikası, intonasiyası, danışanın həmsöhbətinin haqqında söhbət gedən əşya və hadisə haqqında məlumatının olub-olmaması əsas şərtlərdir.

İşarə əvəzlilikləri əşya və hadisələri birbaşa göstərə bilər. Bu zaman əşya və hadisə dinləyicilərin gözü qarşısında olur. Danışanın haqqında danışdığı şeylər danışana, həmçinin dinləyicilərə irəlicədən tanış olmalıdır. Bu zaman haqqında danışılan şeylər onların gözü qarşısında olmalıdır. Əşya və hadisələr həmsöhbətlərin fikrində, yaxud əşya və hadisələr haqqında yalnız danışan məlumatlı ola bilər. Dinləyənlər isə söhbət nəticəsində məlumatlandırılır. Qeyd olunanlara əsasən, ayrı-ayrı əvəzliliklərin semantikasını müəyyənləşdirmək olur.

Bu, şu əvəzlilikləri oğuz dillərinin hamısında konkret, irəlicədən məlum olan, lap yaxında yerləşən, diqqət mərkəzində, yaxud da məlum olan hadisə və anlayışları göstərmək üçün işlənir. Belə halda həmsöhbətlər əşyanı görür, yaxud da onları görüblər və tanıyırlar. *Bu, şu* əvəzlilikləri işləndikləri dillərdə sinonim əvəzliliklərdir, bir-birini əvəz edə bilərlər. Əgər danışan jest və ya mimikadan istifadə edərsə, *bu, şu* əvəzlilikləri daha artıq vurğulayıcı mənə kəsb edir.

Ol // o əvəzliyi uzaqda olan şəxs və ya əşyanı, danışanın yanında olmayan şəxs və ya əşyanı, haqqında danışılacaq, ya da izahat veriləcək şəxs və əşyanı bildirir.

Şu əvəzliyi əşyaya emosional işarə ilə əlaqədardır, diqqəti

---

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı, 2002, s.216.

cəlb etmək və ya ona danışanın müsbət, həm də mənfi hissini bildirmək üçün işlənir. *Şu* əvəzliyi güclü, vurğulayıcı işarə (deyktik) məzmununa malikdir. Güclü deyksis ən çoxu emosionalılıqla zəngin nitqdə özünü göstərir ki, burada nida və sual intonasiyası, felin əmr və arzu formalarının, obyektiv qiymətləndirmə şəkilçilərinin, xəbər və tamamlıqların inversiyası və s. olur.

O, ol işarə əvəzliyinin fonetik variantı *şol // şo, xol* ayrılma işarəsi və hadisələri bildirir. *Ol // o* və *şol // şo, xol* əvəzliyinin semantik münasibəti *bu // şu* əvəzliyində olandan az fərqlənir. Burada əsas fərq isə yalnız intonasiya-üslubi fərqdır. *Ol//o, şol // şo, xol* əvəzliliklərində *o* saiti uzun tələffüz edilərək, daha uzaqda olanı göstərməyə xidmət edir və həmişə jestlə müşahidə olunur. Ola bilsin ki, həmsöhbət əşyanı görmür, amma danışan, nağıl edən əşyanı həmsöhbətinə göstərir. Bununla da işarə əvəzliləri daha konkret, qüvvətli, emosional çalarlıq qazanır. Bu, oğuz dillərinin hamısına xas xüsusiyyətdir.

Dissertasiyanın “Sual əvəzliləri” adlı *ikinci fəslində* bu qrup əvəzliliklərin leksik-qrammatik və funksional-semantik xüsusiyyətləri tədqiq olunur.

“Sual əvəzliyi” dedikdə ilkin mənasında şəxs və ya əşya haqqında, onların əlaməti, miqdarı haqqında sual bildirən əvəzlik: *kim? nə? hansı? necə? neçə? hara? nə qədər? nə vaxt?* nəzərdə tutulur. Bu əvəzliliklər sintaktik funksiyaca baş və budaq cümlələrin əlaqələnmə vasitəsi kimi işləndikdə sual əvəzliyi deyil, nisbi əvəzlik (və ya nisbi sual əvəzliyi) hesab olunur.”¹

Sual əvəzliliklərinin konkret leksik-qrammatik mənası söhbət iştirakçılarının cavabından aydın olur. Sual əvəzliləri isim, sifət, say, zərf və həmçinin əvəzliliklərə uyğun gəlir. Bəzi sual əvəzliliklərinin cavab sözü şəxs və işarə əvəzliləri ola bilər. Sual əvəzliləri cümlədə hansı qrammatik forma və funksiyalarda işlənirsə, cavab sözləri də həmin qrammatik forma və

---

¹ M.İ.Adilov və b. İzahlı dilçilik terminləri Bakı,1989, s.103.

funksiyalarda olur.¹

Qrammatikalarda da sual əvəzliliklərinin ikili funksiyasından çıxış edilir və sual əvəzlilikləri həm də *nisbi əvəzlilik* kimi səciyyələnilir. Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasında əvəzliyin bir növü kimi nisbi əvəzlilik də fərqləndirilir və qeyd edilir: “Bu vaxta qədər Azərbaycan dilçiliyində əvəzliyin bir növü kimi nisbi əvəzliliklər tədqiq edilməmişdir. Bunun da əsas səbəbi bu növ əvəzliliklərin şəkildə sual əvəzliliklərindən fərqlənməsi olmuşdur. Nisbi əvəzliliklər bütün dillərdə sual əvəzliliklərindən əmələ gəldiyindən şəkildə həmin əvəzliliklərdən ibarətdir. Lakin daşdığı vəzifə etibarını ilə nisbi əvəzliliklər sual əvəzliliklərindən fərqlənir. Əvəzliyin bu növündə sual məzmunu olmur. Sual əvəzlilikləri isə sual cümlələrində cavab almaq məqsədilə qarşıya sual qoyur.”² Bizcə, sual əvəzliyinin burada sual və nisbi funksiyasından söhbət gedə bilər. Burada açıq-aşkar sual əvəzliyinin əsl, ilkin və törəmə çalarlığı göz qabağındadır. Ona görə də, eyni fonetik qabıq və leksik mənaya malik olan sual əvəzliliklərinin yuxarıdakı kimi səciyyələndirilməsi və nisbi əvəzlilik adlandırılması düzgün qrammatik konsepsiya deyildir.

Ə.Rəcəbli Göytürk dilində *kim? nə? kam? “hanı?” kantan? – haradan, kantay? – “necə?”* və *“kaç”, “necə”* sual əvəzlilikləri işləndiyini qeyd edir.³ Bu qrup əvəzliliklər indi də bu və ya digər fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə müasir türk dillərində işlənir.

Azərbaycan dilində ən çox işlənən sual əvəzlilikləri olaraq F.R.Zeynalov aşağıdakıları qeyd edir: *kim, nə, neçə, neçənci, hansı, neçə, hara, niyə, nə üçün, kim üçün, kimə görə, nəyə görə, nədən ötrü, nə səbəbə, kimdən ötrü, nə qədər, nə sayaq, nə zaman, nə vaxt* və s.⁴ Burada verilmiş sual əvəzlilikləri və zərflərin əsasında *kim* və *nə* əvəzlilikləri durur. Bu əvəzliliklərin *kim* və *nə* əvəzliliklərindən törədiyini asanlıqla təsdiq etmək

¹ Грамматика туркменского языка, Ашхабад, 1970, с.188.

² Ə.Ə.Xəlilov. Əvəzlilik // Müasir Azərbaycan dili, II c Bakı, 1960, s.180.

³ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfoloqiyası Bakı 2002, s.221.

⁴ F.R.Zeynalov. Əvəzlilik // Azərbaycan dilinin qrammatikası I c, Bakı, 1960, s.86.

mümkündür. Məsələn, *kimə görə, nəyə görə, nədən ötrü, kimdən ötrü, nə zaman, nə vaxt* və s. Burada mürəkkəb sual əvəzlilikləri hesab olunanların birinci tərəfi *kim* və *nə* əvəzlilərindən, ikinci tərəfi isə qoşma və ya zaman zərflərindən ibarətdir.

R.Ə.Rüstəmov türk dilində *kim?, ne?, nere?, hangi?, nasıl?, kaç?, niçin, neden?, ne zaman?, ne kadar?, nere(si)?* sual əvəzliliklərinin işləndiyini yazır,¹ türkmən dilində *kim?, nəme?, nə?, nire?, nəçə?, nəçenci?, nəhili?, neneñ?, nətysli?, nişik?, haçan?, haysı?,² qaqauz dilində isə *kim?, ne?, naşey? (<ne şey), nesoy?, angı?, kaç?, kaçınjı?, kaçar?* sual əvəzlilikləri işlənir.³*

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində M.İ.İslamov fonetik variantları ilə birlikdə 75 sual əvəzliyinin işləndiyini göstərmişdir.⁴

İşin ikinci fəslinin ikinci yarımbölməsində sual əvəzliliklərinin semantik-funksional xüsusiyyətləri üzərində dayanılır və oğuz dillərinin hər birində sual əvəzliliklərinin mənaları, işlənmə məqamları araşdırılır və bədii ədəbiyyatdan gətirilmiş illüstrativ materiallarda möhkəmləndirilir.

Dissertasiyanın *üçüncü fəslində* əvəzliliklərin mətn yaranmasında rolu araşdırılır. Bu fəsildə mikro- və makromətnin əlaqələnməsində əvəzliliklərin rolu tədqiq olunur.

Bu fəslin əvvəlində mətn və mətn dilçiliyinin mahiyyəti və bu sahədə çalışan Qərbi Avropa dilçilərinin tədqiqatlarının qısa xülasəsi də verilir.

Mətn sintaksisini Q.Ş.Kazımov tədqiq edərək mətnə belə izah vermişdir: “Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca tekst, yunanca textum – birləşmə sözünə uyğundur) – möhkəm daxili struktur-semantik əlaqəli olan cümlələr birliyi. Mətn sözü dilçilik termini kimi, müxtəlif mənalarda başa düşülür – dilçilik tədqiqatlarında iki növə – mikro- və makromətnlərə ayrılır.

¹ R.Ə.Rüstəmov. Türk dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2007, s.75-75.

² Грамматика туркменского языка, Ашхабад, 1970, с.187.

³ Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка, Москва, 1964, с.138.

⁴ M.İ.İslamov. Həmin əsəri.

...Makromətnlər – mənası, məqsədi, strukturu, kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyidir, geniş mətnlərdir”.¹

Bu fikir mətn dilçiliyində geniş yayılmışdır.

Mətnin yaranmasında bir sıra formal əlaqə vasitələri iştirak edir. Onlardan biri olaraq A.Y.Məmmədov deyktik elementləri, yəni əvəzlilikləri, artiklləri, qoşmaları və s. hesab edir.² Bunlardan daha işlək olanı işarə və sual əvəzlilikləridir. Mətnin tərkibində müstəqil cümlələrin, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri olan baş və budaq cümlələrin bağlanması işarə və sual əvəzliliklərinin böyük rolu vardır, çünki fikir çox vaxt bir cümlə tərkibində bitkin ifadə oluna bilmir. Ona görə də danışan bir-birilə bağlanmış cümlələr toplusundan istifadə edir. Əlaqəli nitq isə bir-birilə müxtəlif vasitələrlə bağlanmış zənciri xatırladır.³

Mətnin komponentlərinin əlaqələndirilməsində əsas rol oynayan vasitələrdən birinin əvəzlik olduğunu Q.Kazımov qeyd etmişdir. O yazır: “Əvəzliliklər əvvəlcə deyilmiş, söylənmiş bir sözü, bir ifadəni, bir cümləni, bir sintaktik bütövü əvəz edə bildiyi kimi, böyük bir mətni, bir romanı, bir epopeyanı da əvəz edə bilir. Buna görə də təkcə sintaktik bütövlərin komponentlərini deyil, müxtəlif sintaktik bütövləri də əlaqələndirən əsas vasitə kimi çıxış edir. Əvvəlcə söylənilmiş böyük bir fikri *bu* sözünün vasitəsilə mətnin sonrakı cümlələri ilə bağlamaq mümkündür. Bu hal dildə təkrarın qarşısını alan mühüm və ən kütləvi bir prosesdir və sintaktik bütövlərin bir-birilə əlaqələnməsinə, bağlanmasına – inteqrasiyasına səbəb olur.”⁴

Türkmən dilindən:

---

¹ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2010, s.432.

² A.Y.Məmmədov. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2001, s.26-27.

³ Ə.Ə.Xəlilov. Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu // Azərb.SSR EA xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969, №1, s.65.

⁴ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis (dördüncü nəşr). Bakı, 2008, s.464

Köpekdağyň gözellik görki megerem, hiç wagt *şundan* artyk bolan dälidir. Aňyrda çal dumany bürenen ak donly Garlıdag, bärde bolsa, öwsüp atyp görünýän üsti gyrmyzy güläleki Akjaň tagtası diýilyän düzlük. Dagyň üstündäki şu düzlükden aşak kem-kemden keserip gaýan sary güllüje gök otlara basyrylygy baýyrlar – *şularyň hemmesi* maý lybasyndaky Köpetdagy göyä jadyly yaly edip görkezýärdi. İňe, *şu* baýyrlykdan aşakdaky tä demir ýola, ondanam aňryk ýaýylyp ýatan giň meýdan Büzmeýin obasynyň torpagydy. (A.Nursahedow. Gudraty görseň, dağlara bar!, s.22-23).

Verilmiş mätndä *bu, şu* işarə əvəzlilikləri əvvəldə deyilən məlumatla (tema ilə), yeninin (remanın) əlaqələnməsinə, bununla mətni bağlamağa xidmət edir.

Bəzən elə hallara rast gəlirik ki, əvvəldə gələn cümlədə işlənən ismin, həmin cümlədən sonra gələn cümlədə şəxs əvəzliyi ilə əvəzlənməsi ardıcılıq təşkil edir və bir növ yazıçının şəxsi üslubu olaraq büruzə verir.

M.Süleymanovun əsərlərində bu hal bir növ yazıçının fərdi üslubuna xas xüsusiyyət kimi özünü göstərir:

Şiraslan smetanı alan kimi, gecikmədən elə o günü işçiləri səfərbər etdi, işə girişdilər, gecəni gündüzə qatıb, lazımı sənədləri vaxtından qabaq banka verdi. Mühasibat işçiləri *onun* tükənməz enerjisinə valeh olmuşdular. *Şiraslan* lap od parçasına dönmüşdü, rahatlıq nə olduğunu bilmirdi. Axır günlər *o*, trestdəki işçilərin çoxluğundan boğulurdu. Heç dincəlmirdi də. Digər tərəfdən də parfumer trestində apardığı təftiş-ekspertiza *onu* lap əldən salmışdı (M.Süleymanov. Seçilmiş əsərləri, II c., s.198).

Bu mətn parçasında cümlələrin bir-birinə bağlanması, onun irəliyə doğru inkişafı *o* şəxs əvəzliyinin müxtəlif hal formalarında (yiyəlik, adlıq və təsirlik – *onun, o, onu*) işlənməsi nəticəsində həyata keçirilmişdir.

Mətnin tema-rematik bağlılığının həyata keçirilməsində, yəni mätndə hadisələrin düzxətli sonrakı inkişafında sual əvəzliliklərinin xüsusi rolu vardır. Sual əvəzliyi mətn parçasının əvvəlində gələrək onun sonrakı düzxətli inkişafına, hadisələrin

açılmasına şərait yaradır.

Türk dilində olan aşağıdakı mətn parçasının qurulmasında sual əvəzliyinin rolu aydın şəkildə görünür:

Refik Bey uzağa, işıqlı denize baktı. İçinde bir eziklik duyuluyordu. Bugün onları karısına *nasıl* söyleyecekti? Hemen çağırmalı, söylemeli, kurtulmalı mıydı? Yoksa yatma zamanın gelmesini beklemeli, ondan sonra mı açmalıydı. Söze başlamak, konuya girmek bir hayli güç olacaktı. *Nasıl? Nasıl?* Bir türlü bir hal çaresi, bir şekil bulamıyordu. Belki de gene en iyisi, işin başında başlamak, sözüne başlanğıç olarak bu sabah evden çıkışını almaktı. Öyle ya, kendisi *nasıl* öğrenmişse karısına da öyle aynı şekilde anlatmalıydı. Hiçbir şeyin sırasını bozmadan. (Dünya cümbüşü, s.113-114).

Burada *nasıl?* sual əvəzliyinin mətndə əvvəldə işlənərək orada nağıl olunan hadisələrin sonrakı inkişafını təmin etməsi göz qabağındadır. Burada *nasıl?* sual əvəzliyi əvvəldə, temada işlənir və uzun-uzadı nağıl olunan hadisələri, remanı tema ilə əlaqələndirir. Mətnin tema-rematik bağlanması sual əvəzliyinin də iştirakı vacibdir.

Əvəzlilə zəncirvari əlaqə nitqin bütün üslublarında işlənir. Bu cür əlaqənin təşkilində əvəzliyin müxtəlif növləri iştirak edə bilər. Mətndə sintaktik bütövlərin zəncirvari bağlanmasına aşuqların yaradıcılığında da xüsusi diqqət verilir. Bu cəhətdən Aşıq Ələsgərin “Nədi” rədifli müxəmməsi xüsusi diqqətə layiqdir:

Kalvayı, fəhm elə, gör, || Bu gələn insandı, nədi?! || Ay qabaq şölə verir, || Mehri-dirəxşandı, nədi?! || Dərdlərə dərmandı, nədi?! || Gözləri canım alır, || Afəti-dövrandı, nədi?! || Huridimi, pəridimi, || Mələkdi, qılmandı, nədi?! (Aşıq Ələsgər, II c., s.63). İrihəcmli müxəmməsdən gətirilmiş bu mətn parçasında *nə?* sual əvəzliyi çox böyük şair məharəti və ustalığı ilə hər bir misranın sonunda verilir və bütöv mətnin bağlanmasına xidmət edir. Burada mübtəda-mübtəda əlaqəsi özünü göstərir. Sintaktik bütövdə belə zəncirvari bağlılıq özünü publisistikada da göstərir. Türkmən qəzet dilindən belə bir mətn parçasına diqqət yetirək:

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhammedwyň ata Watanymyz Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistana parasatly we öňdengörüjilikli ýolbaşçylyk etmegi netijesinde 2008-nji ýylda hem ýurdumyzyň halk hojalygynyň ähli ugrunda haýran galdyryjy belent sepgitlere ýetildi. *Bu* gazanylan üstünlük ýurdumuzda ylmyň, bilimiň, milli medeniýetiň, sungatyň döwrebap ösdürilmegi bilen sazlaşukly ýola goýuldu. (“Türkmen dili” gazetini, 7ýanwar, 2009-nju ýyl). Bu mätndä birinci cümle ikinci ilä *bu* işarä äwözliýiniň wasitäsilä baýlanmışdyr.

Mätiniň äwözlikler wasitäsilä zäncirvari älaqelänmesi eýni zamanda natiq nitqindä, söhbätindä dä özüni qoruyub saxlamalıdır. Eger bu qanunauyğunluğa ämäl edilmäzsä, nitqdä naqislik ämälä gälä bilär, oxucu, häm dä dinläýän üçün qaranlıq qalar wä onlariň sualı meýdana çıxar.

Q.Y.Solqanik qeyd edir ki, müstäqil cümlälär arasında zänciri älaqä üçün äwözlikler sintaktik funksiyada istifädä olunur wä äwvälki cümlädä olanı äwöz etmäk üçün işlänir. Bu funksiyada işlänän äwözlik “şäxs äwözliyi” növünä aid oluna bilmäz, daha düzgünü onu işarä äwözliyi hesab etmäkdir, çünki o, äwväl adı çäkilän predmeti göstärir. Bäzän bu äwözlikler anaforik adı altında qeyd olunur. Bu rolda III şäxs äwözliyi mənşäyinä görä işarä äwözliyi ilä bir növ qohumdur.¹

O, onlar äwözliyi şäxs-işarä (anaforik) äwözlik adlandırıla bilär. Bu äwözliklerlä ämälä gälän zänciri älaqä mahiyyätcä leksik tärkarla ifädä olunan zänciri älaqäyä yaxınlaşır. Sintaktik baxımdan burada tam eynilik var, bircä färq wasitä färqidir. Belä halda tärkari göstärän leksik wahid äwözindä äwözlik işlänir.

Mübtäda-tamamlıq zänciri älaqädä tamamlıq funksiyasında şäxs-işarä äwözliyi işlänir:

Nebitdaga golaýında, onuň ýapylaryna gonan möxnet çelekler, kərhaenalaryň uzyn turbalary ilki bilen göze kaklyşarýardy. *Onda* burtrest, promysel uprawleniesi, buraw kontorlari,

---

¹ Г.Я.Солганик. Синтаксическая стилистика. М., 1973, с.71.

promysel sehleri, ussahanalar, bazalar, nebitçileriñ kluby hem ençeme edaralar bolup, işçi şəherjiginiñ keşbine eýelik edýardı. (B.Kerbabayew. Nebitdag, s.6).

Bu sintaktik bütövdə birinci cümlə ikinci ilə *o* şəxs-işarə əvəzliyi ilə bağlanmışdır. Zəncirvari əlaqədə sintaktik bütövün ikinci aydınlaşdırıcı hissəsində əvvələ çıxarılmış tamamlıq mənə yükü daşıyır və cümləni sıxı birləşdirir. Əgər şəxs-işarə əvəzliyi ikinci cümlənin əvvəlində gəlməzsə, ikinci cümlənin mənası anlaşılmaz olardı:

Qarşıda vaxtilə bu geniş, yaşıl düzənlərə hakim olan bir qəbilədən bircə nəfər qalmışdı. Bu, onların başçıları idi. Aylarla qəbilə ağsaqqalları ilə çılğın mübahisələrdən sonra hamını qaldırıp bu məşum döyüşə gətirən başçı. *Onu* qəsdən öldürmüşdilər. *Onu* bəlkə də dünyada ən ağır cəzaya – öz xalqının sonunu görməyə məhkum etmişdilər. (Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı, s.215).

Bir çox cümlələrdə əlaqə tipi olaraq mübtəda-mübtəda bağlılığından istifadə olunur.

Qaqauz dilində: Bən bünədan boba nasaatını basmadım. Hem güjenmeerim – kaybetmedim. *O* en zoor vakıtlarda da, şükür, bir dilim toprajıqlan, ani var bir laf, bükük ta mülk düzəmedim, ama uşakcıklarım nası-nijä çıplaklık, beki, çektilär, ama aaçlıktan birini kaybetmedim. (Nikolay Babogly. Bucyak ecelleri, s.15); - olmaz, kızım, allah üstümüzdə yazılarda da nişannı ki uşaklar düşeer analarını hem bobalarını seslesinnär. *Bu* işlär, kızım, diil bendän başlantısı. (Nikolay Babogly. Bucyak ecelleri, s.58). Hər iki sintaktik bütövdə ikinci cümlələr birinci cümlələrə işarə əvəzlilikləri (*o*, *bu*) ilə bağlanmışdır. Hər iki əvəzlik adlıq haldadır. Deməli, burada mübtəda-mübtəda bağlılığı tipi özünü göstərir.

Zənciri əlaqənin geniş yayılmış struktur tiplərindən biri də tamamlıq-tamamlıq tipidir. Türk dilindən misal:

Ne yapabilirdi babalığı? Ömrünü bu huysuz, bu kaba pis ihtiyarın yarı kapatmalığına harcayarak değildi ya kendisi? (Dünya cümbüşü, s.61).

Türkmən dilindən misal: Soñ bular ol iki *fritsi* alyp tokaýa

urup girdilər. Patap ata yol başlap *bulary* iň ýakun ýol bilen geçälgä eltdi. (Ata Gowşudow. Saýlanan eserler, tom 1, Mähri-Wepa, s.53).

Zənciri əlaqə mətndə üslubi səciyyə daşıyır və təkrardan qaçmağa şərait yaradır. Zənciri əlaqədə bir tərəfdən əvvəlki cümlənin bir üzvü əvəz edilir, digər tərəfdən isə hadisə, mətn inkişaf edir, genişlənir. Bununla da mətnə yeni fikirləri ifadə edən sözlər daxil edilir.

Zənciri əlaqədə cümlələri bağlamaq üçün işarə əvəzlilərindən geniş istifadə olunur, onlar mətnin müstəqil cümlələri arasında əlaqə yaradır.

İşarə əvəzlilərindən *bu* əvəzliyi mətndə müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda xüsusi rol oynayır. *Bu* əvəzliyi müstəqil deyil, birinci cümlənin təkrar olunan isminin qarşısında gələrək onun təyini olur.

Qaqauz dilindən misal: Yaamur artık yaamazdı, sadəkörpü altında su koyunnarlan karışık şarıldardı, sürü da hep azalırdı. Yoktu *bu dinnik* hem zeeetli insanda kuvet durgutmaa *bu kuduz* hayvannarı gebertmektän. (N.Baboglu. Bucjak ejelleri, s.113).

İşarə əvəzliyi mətndə iştirak etmiş ismin təkrar olunmasını aradan qaldırır. Əgər hər bir halda əvəzliliklə əvəz olunan üzv əvəz edilmədən işlənsə, mətnə təkrar yaranar, mətn isə monoton olar. Ona görə də dildə qənaətli və rahat əlaqə vasitəsi yaranmışdır. Əvvəlki cümlənin əsas sözü təkrar olunur, qalanları isə *bu* əvəzliyi ilə əvəz olunur. Azərbaycan dilindən misal:

Külək Dədə Günəş dağının ətəyinə sığınmış Köydərə kəndini neçə gündən bəri üzük qaşı kimi araya almış düşmən qəzəbi kimi ulayır, qayalardan, daşlardan sivişib tükürpərdən səslər çıxarırdı. Ancaq ağsaqqallar məclisinə yığışan Mərmər qəbiləsinin sifətləri kömür kimi qaralan kişilərinin qəlbində tüğyan edən hisslər bu küləkdən də qorxunc idi. (Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı, s.160).

Bu mətnə birinci cümlənin əvvəlində gəlmiş *külək* sözü haqqında deyilənlər, təyinlər ikinci cümlədə *bu* əvəzliyi ilə verilir. Əvəzlilik sonrakı cümləni əvvəlki ilə zənciri bağlayır, mətnə bir yüngüllük, aydınlıq yaradır. Burada əsas söz *külək*

sözüdür.

Əvəzliliklə zənciri əlaqədə *bu* əvəzliyi təyin rolunda işlənir. *Bu* əvəzliyi təkcə əvvəldə adı çəkilən predmetə işarə etməklə anaforik əlaqə yaratmır, həm də əvvəlki cümlənin bir üzvünü əvəz edir. Əvəzliliklə zənciri əlaqə *bu* əvəzliyi bir çox hallarda cümlədə təyin rolunda çıxış edir və publisistikada gen-bol işlənir.

Türk dilində: Karargâhta çevremizi saran yaralılar bizi sedyeci sanyorlardı. *Bu* yaralıların iniltisi dayanılır gibi değildi. Onlara tek söyleyebildiyimiz, sedyecilərin yolda olduğu idi. (Vehbi Vakkasoğlu. Bir dastandır Çanakkale, s.286).

Mətnə cümlələrin zənciri əlaqəsi təkcə mətnin bağlanması deyil, həmçinin öndəki cümlədə söylənilən fikrin genişlənməsi, şərh və qiymətləndirilməsi üçün lazımdır.

Bu işarə əvəzliyi ilə bağlanma əlaqəsinin iki növü dildə daha geniş yayılmışdır: əvvəlki cümlə mübtədə, əvvəlki cümlə tamamlıq (zərflilik):

İrənin beynəlxalq qurumların tələblərinə riayət etməməsi *bu* ölkəyə qarşı hərbi əməliyyatlar ehtimalını artırır. *Bunu* anlayan rəsmi Tehran ehtiyat tədbirləri görməyə başlayıb. Artıq hərbi zavodların Tehrandan çıxarılması prosesinə başlanılıb. (Azadlıq qəzeti, 11.VIII.2010). Bu misalda birinci cümlə mübtədə, ikinci cümlə tamamlıq strukturuna malikdir.

Bədii əsərlərdə də abzasların ayrılmasında mətni əlaqənin düzgün başa düşülməməsi abzas səhvinə yol açır.

Qaqauz dilində bədii ədəbiyyatdan belə bir misala diqqət yetirək:

Bu körpü başında işlər oldular okadar ansızdan hem çabuk biri-biri ardına ki zavalı yolu insannar korkudan hem aaz açmasından bulamadılar ara kendilerinə düşünsünnär. (N.Baboglu. Bucjak eycelleri, s.116). Bu mətn parçası əvvəlki cümlənin mənası ilə bağlıdır. Burada abzas verilməsi mətn strukturunu baxımından qüsurludur. Həmin cümlə əvvəldə gələn bir abzasda verilməli idi.

Zənciri əlaqədə ikinci cümlənin sinonimik sözləri və birləşmələr əvvəlki cümləni bütöv şəkildə və ya onun hissəsini əvəz

edir. Adətən bu sözlər kimi geniş mənalı isimlər iştirak edir. İkinci cümlədə əvvəlki cümlənin xəbərinin məna və məzmunu da ifadə oluna bilər. Əvvəlki cümlə ilə əlaqə ikinci cümlənin əvvəlində gəlir.

Türkmən dilindən misal: Uzun ötən ağşam gurt çalyp otyrka, ilerden bir dag ýaly gara bulut abanyp turupdu. *Bu gara bulut* uzyn gijä dien ýaly milaýymlyk bilen ýagdy. Ertesi, howa biraz bulutlaşyp, salkyn şemal öwsüp durdy. *Bu ýagşa* otlaryň ýüzleri suwlanyp, dürli güller açylyşyp, bahar ýaňy başlaýan yaly boldy. (H.Derýaýew. İkbal, s.23)

Birinci cümlədə, adətən, mürəkkəb söyləm olur, burada bir neçə faktdan söhbət gedir. Cümlənin ümumiləşmiş mənası elə bil ikinci cümlənin mənasına keçir və bu, *şu* əvəzliyi ilə daxil edilir və genişlənilir:

Qöröglü sözüni tamam etdi: - Asyl şular ýaly bir zat bolandyr – la ýogsam adam baryny guran – jyrana salasyň ýok axyry. (Qöröglü, s.105); Üstleri ýükli düýeleri, arabalary ýola salyp göýbermek örän aladaly boldy. Köp wagtda aldy. *Şu* wagalaň-şagalaňyň içinde Durdy Jemala iki gezek duşdy. (B.Seytākow. BedirKent, s.30)

Əvvəlki cümlədə bir qayda olaraq fakt ifadə olunur, sonrakı cümlədə isə onlar qiymətləndirilir. İkinci cümlədə gələn *bu*, *şu*, *şol* işarə əvəzliləri mübtədə, yaxud cümlənin tamamlığı olur.

İşarə əvəzliləri ilə yaranan zənciri əlaqə tipi şəxs əvəzliləri ilə yaranan əlaqədən fərqlənir. Şəxs əvəzliləri ilə yaranan əlaqə tipi ilə işarə əvəzliləri ilə yaranan əlaqə tipinin oxşar cəhəti odur ki, hər ikisi anaforik əlaqədir. Amma onlar arasında ciddi bir fərq mövcuddur. Belə ki, şəxs əvəzliləri əvvəlki cümlənin yalnız bir üzvünü əvəz edir. İşarə əvəzliləri ilə yaranan zənciri əlaqədə vəziyyət tam başqadır. Bu sonuncular cümlənin tək-cə bir üzvünü deyil, əksər hallarda bir və ya bir neçə cümləni, hətta bütöv bir abzası da əvəz edib sintaktik bütövdə əlaqə yaranmasına xidmət edir. Bu söylədiklərimizi misallar əsasında yoxlayaq.

Türkmən dilində:

1. Qıç öylən wagtлары bolany üçün bazarda adam kəndi. Bazara giren evinde iki tarapyň demirçileriň, galaýçylaryň dükanydy. Bu dükanlar iki-üç ýüz metre çenli-uzalyp gidýärdiler. Şunça meýdany tutup oturan örən kən demirçiler yzyny üzmän çekiçlerini sandallara urýardylar. Bulardan çykýan agyr ses bazaryň depesinde ýaňlanyardy. Bu erde gep-gürrüň eşidilmeyärdi. (B.Seýtakow . Bedirkent, s.346)

Türk dilində:

2. En güç durumlara düşdüggü zaman bile, vaktiyle esirgememiş olduğu yardımları sayesinde zenginleşen kişilere bir kere bile baş vurmadı, onurluydu. Onlar da nedense anlayış göstermezlerdi. (Dünya cümbüşü, s.36)

Burada verilmiş birinci sintaktik bütövde zənciri əlaqə işarə əvəzliyi, ikinci də isə şəxs əvəzliyi (*onlar*) vasitəsilə həyata keçirilir. Birinci misalda *bu* işarə əvəzliyi dükanlar haqqında daha geniş fikri, *şunça* əvəzlik sözü isə meydanı, *bulardan* da daha geniş məlumatı əvəz edir. Amma ikinci misalda *onlar* əvəzliyi yalnız *kişileri* (tamamlığı) əvəz etmişdir.

Biz, dissertasiyanın bu fəslində müasir oğuz ədəbi dillərində aktiv işlənən əvəzlilərin mətnyaratma xüsusiyyətləri üzərində dayanmışıq. Əvəzlilərin arxaik formaları, həmçinin dialekt və şivələrdəki formaları da öz ədəbi dil formalarına xas olan semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Arada nəzəri cəlb edəcək bir fərqli işlənmə xüsusiyyəti yoxdur.

Zənciri əlaqələrin təhlili göstərdi ki, əlaqə üsulundan asılı olmayaraq onların sintaktik mahiyyəti eynidir. Burada birləşən cümlələrin struktur əlaqəsindən söhbət gedə bilər. Bütöv mətnə müstəqil cümlələr arasında möhkəm struktur əlaqəsi mövcuddur: mübtəda-tamamlıq, tamamlıq-mübtəda və s. Bu tip əlaqələr zənciri əlaqələrin bütün tiplərində özünü göstərir. Onların konkret ifadə vasitələri müxtəlif ola bilər.

Mətn dilçiliyində makromətn daxili hissələrə, müstəqil və əlaqəli mikromətnlərə bölünür. Mikromətn makromətnin müstəqil və əlaqəli hissəsi hesab olunur. Bu cümlələr birliyi olaraq A.Məmmədov tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələri nəzərdə

tutur.¹

Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir çoxunda budaq cümlələr baş cümləyə sual və işarə əvəzliliklərinin köməyi ilə bağlanır. Bu münasibətlə Ə.Ə.Xəlilov yazır: “Cümlə içərisində çıxış edən əvəzlilik daxili məzmunu, real mənaya malik olmadığından, çox vaxt budaq cümlə ilə ayrıca müstəqil cümlə vasitəsilə aydınlaşdırılır, konkretləşdirilir. Buna görə də tərkibində əvəzlilik olan cümlə onu aydınlaşdıran cümlə ilə sıx əlaqədə olur”.²

Beləliklə, şəxs, işarə və sual əvəzlilikləri mürəkkəb sintaktik bütövün, ümumiyyətlə, əlaqəli mətnin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Onlar mətnin hissələrini birləşdirməyə, mətnin inkişafına, təhkiyənin həyata keçirilməsinə yol açır və bu vəzifələri yerinə yetirirlər. Mətnin əvəzliliklərlə əlaqələnməsi bütün janrlara və üslublara xasdır.

Dissertasiya işdən çıxan səkkiz bənddən ibarət nəticə ilə tamamlanır.

Dissertasiyanın məzmunu iddiaçının müxtəlif jurnallarda çap etdirdiyi aşağıdakı elmi məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. Oğuz qrupu türk dillərində şəxs əvəzlilikləri // BDU, Dil və ədəbiyyat jurnalı, 2008, №5, s.87-89.

2. Oğuz qrupu türk dillərində sual əvəzlilikləri // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2008, № 7, s.120-128.

3. Türk dillərində əvəzliliklərin mahiyyəti və tərəfi haqqında // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2009, № 5, s.71-79.

4. Oğuz qrupu türk dillərində şəxs əvəzlilikləri (tarixi-müqayisəli tədqiqat) // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2010, № 10, s.91-96.

5. Oğuz dillərində işarə əvəzliliklərinin qrammatik-semantik xüsusiyyətləri // Azərbaycan Dillər Universitetinə Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən Universitet Statusu verilməsinin 10 illiyi ilə əlaqədar “Xarici dillərin tədrisinin

---

¹ A.Məmmədov. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2001, s.27.

² Ə.Ə.Xəlilov. Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu // Azərb. SSR EA Xəbərləri, 1969, №1, s.67-68.

aktual problemləri” mövzusunda III Respublika elmi konfransının materialları (15-17 aprel 2010). Bakı: ADU nəşriyyatı, II hissə, 2010, s.64-67.

6. Лексико-семантические разряды местоимений в разносистемных языках // Материалы международной научной конференции, посвященной вербальным коммуникативным технологиям. Тбилиси, Грузинской Технический Университет, 2010, с.139-144.

7. Роль местоимений в создании макротекста в огузской группе тюркских языков // Вестник МГУ №21 (654). Москва, 2012, с.147-158.

**The pronouns in the Oguz group of Turkish languages and its
role in the formation of the text.**

SUMMARY

This dissertation consists of introduction, three sections, conclusion and list of sources.

Introduction includes the description of relevance of the thesis, research objectives, subject and scope of the study, method and sources used, scientific novelty, theoretical and practical significance, approbation of results, and structure of the dissertation.

The first Section is called the "Personal and indicative pronouns". This section includes the analysis of the grammatical and semantic functions and features of the personal and indicative pronouns. Personal pronouns refer to the person speaking or interlocutor, to the person who is applied to as: I, you, we, you which means the first and the second persons' singular and plural pronouns. In addition to this we can see the personal-indicative pronouns that indicate to the objects or the persons that are being spoken about. This group of the pronouns can be used in the place of nouns, in contrast to personal pronouns. The pronouns - this and that belong to this group. Some of the scientists mark that the personal pronouns cover each of the three persons: I, you, he/she, we, you, they. The formation of the personal pronouns in Oguz languages is goes back to 6 thousand years ago and relates to the Sumerian language.

The second Section is called "Question pronouns" and the lexical-grammatical and functional-semantic features of the question pronouns are being studied in this section. In the syntactic function, when these pronouns are used as coordination tools between the head and branching sentences, they are called relative pronouns or a relative question pronoun. The specific lexical-grammatical meaning of the question pronouns is clear from the answer of speakers. The question pronouns comes with nouns,

adjectives, numerals, adverbs, and also with pronouns. The answer word of some questions can be indicative pronouns. The answer words are used in the same form and function that question pronouns are used.

The third Section of the dissertation is called “The role of pronouns in the creation of the text”. This section investigates the role of the pronouns in the coordination of micro-and makro texts. At the beginning of this Section, the essence of the text, text linguistics, and also a short summary of the works of Western Europe researchers in this field are given. The word of text as a linguistic term is understood in different meanings and is divided into two types: micro- and are makro- texts in the linguistic researches. Macrottexts includes complex sentences and paragraphs with the integrity of the meaning, purpose, structure, composition, grammatical and communicative features. This idea is widespread in text linguistics. Some formal means of the communication participate in the formation of the text.

Conclusion includes the consolidation of various hypothesizes and views on pronouns and comes to the result that personal, interrogative and demonstrative pronouns play a significant role in the creation of micro-and macro- texts..

Г. И. Курбанова

**Местоимения Огузской группы Тюркских языков и их
роль в формировании текста.**

РЕЗЮМЕ

Данная диссертация состоит из введения, трех разделов, заключения и списка источников.

Введение включает описание актуальности диссертации, цель исследования, предмет и сферу исследования, используемые методы и источники, научную новизну, теоретическую и практическую значимость, апробацию результатов и структуру диссертации.

Первая часть называется «Личные и указательные местоимения». Этот раздел включает в себя анализы грамматической и семантической функции и возможности личных и указательных местоимений. Личные местоимения относятся к говорящему, или собеседнику, который применяется я, ты, мы, вы, что означает первое и второе лицо единственного и множественного числа местоимений. В дополнение к этому можем увидеть личные-указательные местоимения, указывающие на объекты или лица, которые в настоящее время говорят. В отличие от личных местоимений эта группа местоимений может быть использована вместо существительных. Некоторые из ученых указывают, что личные местоимения состоят из трех лиц: я, ты, он, она в единственном, мы, вы, они во множественном числе. Формирование личных местоимений Огузской группы турецкого языка относится к шумерскому языку 6000 лет назад.

Вторая глава называется «Вопросительные местоимения». Лексико-грамматические и функцио-нально-семантические особенности этих местоимений изучаются в этом разделе. Синтаксические функции этих местоимений используются в качестве средства связи между главным и ветвящимся предложением и называются относительными

местоимениями. Вопросительные местоимения имеют конкретное лексико-грамматическое значение. Вопросительные местоимения используются вместо существительных, прилагательных, числительных, наречий, а также местоимений. Ответы некоторых вопросительных местоимений выражаются личными и указательными местоимениями. Ответы ставятся в той же форме и функции, что вопросительные местоимения.

Третья глава диссертации называется «Роль местоимений в создании текста». В этом разделе исследуется роль местоимений в союзе микро- и макро- текстов. В начале этого раздела, раскрывается суть и лингвистика текста, а также краткий обзор работ западных исследователей Европы в этой области. В лингвистических исследованиях, как термин, слово «текст», понимается в различных значениях и делится на два типа: микро- и макро- тексты. Макротексты включают сложные предложения и абзацы с целостным смыслом, цели, структуру, состав, грамматические и коммуникативные особенности. Эта идея широко распространена в лингвистике текста. В формировании текста участвуют некоторые формальные средства связи.

В Заключении приводится обобщение различных гипотез и мнений в отношении местоимений и приходится к вводу что личные, вопросительные и указательные местоимения играют значительную роль в создании микро- и макро- текстов.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

Гюльнара Ибрагим кызы Курбанова

**МЕСТОИМЕНΙΑ ОГУЗСКОЙ ГРУППЫ ТЮРКСКИХ
ЯЗЫКОВ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ТЕКСТА**

5710.01 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам**

БАКУ - 2013